

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 1933–1936 рр.

Серед розмаїття трагічних сюжетів історії України радянської доби особливе місце займає тема репресій і їх ролі у здійсненні політики суцільної колективізації. Активне дослідження даної проблематики почалося на пострадянському просторі лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст., завдяки відкриттю секретних фондів архівів. Проте поза увагою істориків фактично залишився так званий «постголодоморний період», до дослідження якого науковці долучилися порівняно недавно, що засвідчують роботи В. Марочка¹, Ю. Мошкова², І. Зеленіна³. Тому у пропонованій статті, автор ставить за мету визначити і проаналізувати основні напрями репресивної політики радянської влади в українському селі у період 1933–1936 рр.

Період з середини 1933 р. по 1936 р. українські історики називають постголодоморним⁴, а західні й російські використовують термін «неонеп», звертаючись до іронічного визначення Л. Троцьким оновленого сталінського курсу⁵. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві, спричинена суцільною колективізацією і голодомором 1933 р. примусила Кремль скорегувати аграрний курс, не відходячи при цьому від вирішення стратегічних завдань. Курс на організаційно-господарське зміцнення колгоспів мав на меті вдосконалити систему колективного господарювання в умовах подальшої викачки із села сировини, хліба, людських ресурсів. До того ж, як зазначає російський дослідник Ю. Мошков, на той час більшість колгоспників «звиклися з тим, що їх праця спрямована на користь держави»⁶.

Нові пріоритети у репресивній політиці радянської влади щодо селянства у постголодоморний період були визначені таємною інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка адресувалася органам партійно-радянської влади, ОДПУ, суду і прокуратури. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси випливав висновок: «внаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частини колгоспників»⁷. Офіційно зміст нової репресивної політики полягав у переході від масових і гострих форм репресій на селі до їх вибіркового застосування, що передбачало «посилення і раціоналізацію методів боротьби з опором

класового ворогу»⁸. Репресія мала використовуватися також як «засіб переробки дрібнобуржуазної, приватновласницької психології селян і виховання недисциплінованих елементів із середовища трудящих»⁹.

Документи свідчать, що, незважаючи на пом'якшення репресивної складової аграрної політики радянської влади в період «колгоспного неонепу», каральні заходи проти селян продовжували застосовувати, в першу чергу, як основний інструмент забезпечення виконання «господарсько-політичних кампаній» — сівби, збирання врожаю, заготівель, збереження громадського майна. Провідним напрямком діяльності репресивних органів у 1934–1936 рр. була боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі, необхідність якої Й. Сталін обгрунтував на січневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б). У своїй промові «Про роботу на селі» він зробив висновок, що закінчення суцільної колективізації не припинило класову боротьбу, а лише змінило її форми та методи. Куркульські й антирадянські елементи, проникнувши до колгоспів, перейшли до прихованого саботажу й шкідництва. Тому кремлівський очільник рекомендував шукати класових ворогів серед «комірників, завгоспів, рахівників, секретарів тощо»¹⁰. Зауважимо, що ця концепція логічно вписувалася до відомої сталінської теорії про загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму.

Важливим фактором, який генерував передумови для перманентної боротьби зі шкідництвом, було постійне збільшення планових показників у сільському господарстві, зумовлене прагненням влади встановити тотальний контроль над процесом виробництва у колективних об'єднаннях. Ймовірно, таким чином центральне керівництво намагалося подолати безгосподарність, яка панувала в колгоспах, поглиблюючи кризу аграрного виробництва, зумовлену суцільною колективізацією. Як заявив на січневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Сталін, «партія не може тепер обмежитися окремими актами втручання у процес сільськогосподарського розвитку. Вона повинна тепер взяти у свої руки керівництво колгоспами»¹¹. В цей період у державних планах почали визначати не лише площі посівів, але й строки сівби, у тому числі так званої «надранньої», нерідко примушуючи селян засівати мерзлу землю. Регламентувалися всі роботи зимового періоду: «снігозатримування, вивіз гною на поля, а також усі підготовчі роботи до весняної сівби: збирання насіння, зерноочищування, ремонт реманенту, збруї, зберігання тягла, забезпечення фуражем»¹². Зростання планових показників у свою чергу збільшувало кількість судових вироків та адміністративних санкцій щодо «сільських працівників всіх рангів, починаючи від місцевої адміністрації, голів колгоспів, директорів МТС і закінчуючи рядовими колгоспниками»¹³. Додамо, що постанова ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. поширила на шкідників дію «закону про п'ять колосків»¹⁴.

У 1933–1936 рр. шкідництво вбачали у всіх проявах безгосподарності, яка стала нормою життя в колективних об'єднаннях: неналежному зберіганні насінневих фондів, несвоєчасному ремонті сільськогосподарської техніки, поганому утриманні худоби. Особливу увагу центральне партійне й радянське керівництво приділяло «боротьбі з хижацьким ставленням до коней». Кампанії з виявлення шкідників серед тих, хто доглядав за худобою: конюхів, ветеринарів, проводилися в період 1933–1936 рр. з завидною послідовністю. Між тим кепський стан кінського поголів'я в колгоспах зумовлювався взаємодією кількох чинників. По-перше, відсутністю належної кормової бази, на формування якої негативно впливало неправильне визначення структури посівів у колективних господарствах. Реалізуючи курс партії на розширення посівних площ під зерновими культурами, деякі колгоспи взагалі не включали до виробничих планів відведення землі під пасовища та сіножаті. В результаті площа сіножатей у колгоспно-селянському секторі країни скоротилася з 49,6 млн. гектарів у 1931 р. до 39,3 млн. гектарів у 1933 р., посіви кормових трав відповідно з 6 150 тис. гектарів до 4 737 тис. гектарів¹⁵. Додамо, що турбота про посіви кормових трав могла дорого коштувати місцевому керівництву. Так, на початку 1934 р. у «шкідництві» були звинувачені працівники апарату міського земвідділу Миколаївського району Одеської області, які збільшили посіви кормових трав для колгоспів, що нібито «зовсім не займалися тваринництвом»¹⁶.

Збільшення обсягу заготівель у 1931–1933 рр. за умов зменшення виробництва зерна також призвело до суттєвого скорочення кількості кормового зерна, що залишалося в селі. За підрахунками дослідників Р. Девіса і С. Віткрофта, в цілому по країні скорочення виробництва фуражного зерна становило від 23,3 млн. тонн в 1927/28 р. до 13,8 млн. в 1932 р.¹⁷ Тому основний раціон колгоспного поголів'я складала незапарена половина й солома, від яких у ротовій порожнині коней утворювалися рани, хоча й такого фуражу, як правило, не вистачало до весни. Хворих і виснажених коней продовжували використовувати на важкій роботі. Це підтверджує і судова статистика: найбільша кількість засуджених за «хижацьке ставлення до коней» припадала на перший та четвертий квартали року. Виснаження і масовий падіж худоби на початку року зумовлювалися відсутністю фуражу, а через використання коней на важких роботах під час осінньої посівної кампанії збільшувалася кількість абортів конематок наприкінці року¹⁸.

Не слід забувати, що значне скорочення кінського поголів'я в період колективізації і голодомору призвело до збільшення навантаження на вцілілих коней. Приміром, у колгоспах зони обслуговування Новогригорівської МТС Дніпропетровської області навесні 1933 р. на одного коня припадало 31,5 гектарів землі, у колгоспі «Іскра» Бердянського району — 54 гектари¹⁹.

Тому під час посівної і збиральної кампанії 1933 р. у республіці як тяглову силу широко використовували корів і бугаїв. Так, у комуні ім. Сталіна Генічеського району на польових роботах було задіяно 246 корів і 44 бугая²⁰.

Ще однією причиною незадовільного стану кінського поголів'я було те, що більшість усуспільненої худоби утримували в «примітивних, пристосованих з старих, які абсолютно не відповідали зоотехнічним вимогам, приміщеннях. Лише в Оріхівському районі Дніпропетровської області такі приміщення в колгоспах становили 95%»²¹. «У незадовільному стані перебували ветеринарне й зоотехнічне обслуговування тваринництва»²². Приміром, на початку 1934 р. на Дніпропетровщині працювало 844 зооспеціалістів, тоді, як «для обслуговування одних лише МТС і радгоспів області без великих колгоспів і тваринницьких колгоспних ферм потрібно було 1100 зооспеціалістів»²³.

На стан кінського поголів'я впливав і суб'єктивний чинник: велика плінність кадрів на конюшнях через постійні «чистки» колгоспів. Так, в колгоспі ім. Карла Маркса Оріхівського району конюхами працювали 2–3 дні²⁴. До того ж новоспечені колгоспники не ставилися сумлінно до своєї роботи. Обстеження колективних об'єднань Чернігівської області на початку 1934 р. засвідчило, що у половини з них коні були виснажені, хворіли на коросту, вошивість, екзему. В одному колгоспі виснажений кінь навіть не міг стояти, його тримали у підвішеному стані²⁵.

Між тим партійне керівництво республіки вбачало вихід із катастрофічної ситуації в організації нової «чистки колгоспів від ворожих, контрреволюційних елементів». Постанова ЦК КП(б)У від 16 лютого 1934 р. зобов'язала обкоми здійснити перевірку особистого складу колгоспів: конюхів, бригадирів, комірників, членів правлінь²⁶. За неповними даними прокуратури УСРР у 1934 р. в республіці «за хижачьке і недбале ставлення до коней» було засуджено 13 281 осіб, з них 3 307 осіб до позбавлення волі²⁷. Але застосування судової репресії не могло змінити ситуацію на краще. Як визнавала Дніпропетровська обласна прокуратура, «незважаючи на значну кількість справ, розглянутих судами області в 1934 р., і велику кількість засуджених, падіж і виснаження коней, аборткування конематок тривали»²⁸.

Наймасовіша кампанія по боротьбі з хижачьким ставленням до коней в південних регіонах республіки припадає на початок 1935 р. Неврожай 1934 р. негативно вплинув на формування кормової бази. Щоб вирішити проблему, партійне керівництво Дніпропетровщини запропонувало у травні 1934 р. колгоспам і радгоспам почати силосування очерету й осоки до їх здерев'яніння, щоб зняти протягом року 2–3 врожай²⁹. Деякі колективні об'єднання області заготовляли корми виключно з різноманітного бур'яну, серед якого значну частину складали отруйні рослини. Більшість колгоспів

Дніпропетровщини взагалі не змогли сформувати фуражні фонди³⁰. Тому Дніпропетровський обком КП(б)У ще у вересні 1934 р. прогнозував, що «значна частина тяглової сили через нестачу кормів буде перебувати навесні 1935 р. у виснаженому й підірваному стані»³¹.

Але, коли в колгоспах Дніпропетровщини починається масовий падіж худоби, органи НКВС беруть всі справи під особистий контроль, вважаючи, що причиною загибелі коней було свідоме отруєння, здійснене працівниками колгоспів. Із підозрюваних починають вибивати зізнання. Так, рахівник артїлі ім. Блюхера Плосківської сільради Верхньодніпровського району К. Варакута під час допитів дев'ять разів зізнавався у тому, що «отруїв коней миш'яком за намовою куркуля Якова Денісьєва», а потім стільки ж разів відмовлявся від своїх свідчень³². Бактеріологічні дослідження, здійснені Дніпропетровською лабораторією і Харківським інститутом судово-медичної експертизи, встановили відсутність медикаментозної отрути у нутрощах коней. Причиною загибелі худоби, як правило, був неякісний силос. Приміром, у колгоспі ім. Леніна Веселовської сільради Верхньобілозерського району 20 коней захворіло й 5 загинуло після вживання отруйного бур'яну-гірчаку. Втім, висновки бактеріологічних лабораторій не могли зупинити працівників НКВС і прокуратури, які вважали, що «клінічна картина захворювання і первинний висновок ветеринарних лікарів відрізняються від даних бактеріологічного дослідження». Тому були сфабриковані справи про розкриття у Верхньодніпровському і Сталіндорфському районах двох анти-радянських груп, члени яких нібито свідомо створили умови, що «прискорювали процес загибелі коней»³³.

Та істерія, яку роздмухували навколо шкідників засоби масової інформації, постійне залякування колгоспників судом призводили до трагічних наслідків. 23 травня 1934 р. покінчив життя самогубством через побоювання бути притягнутим до кримінальної відповідальності старший конюх колгоспу ім. Косіора Ровенської сільради П'ятихатського району Мороз, оскільки один з коней, за яким він доглядав, почав шкульгати³⁴. У ніч на 13 березня 1935 р. повісився колгоспник Новоолександрівської сільради Запорізького району Яків Кремер. Як було встановлено прокуратурою, ймовірною причиною його самогубства була поява замітки у стінній газеті Калинінської МТС, в якій його звинувачували у навмисному знищенні власного теляти і вимагали притягнення до кримінальної відповідальності³⁵.

Кампанія по боротьбі за охорону кінського поголів'я супроводжувалася типовими «перекрученнями революційної законності». У наказі Наркомату юстиції УСРР від 1 квітня 1935 р. визнавалося, що органи прокуратури механічно штампували справи проти шкідників, притягуючи до кримінальної відповідальності соціально-близькі елементи й низовий колгоспний

актив. Серед засуджених рядові колгоспники та працівники радгоспів становили 82%³⁶. Подібна практика свідчила про пряме порушення органами юстиції постанови 50-го пленуму Верховного Суду СРСР від 21 березня 1935 р., у якій роз'яснювалося, «що віддавати під суд за припущену колгоспниками та робітниками радгоспів недбайливість по догляду за худобою можна лише у тих випадках, коли ця недбайливість носила систематичний характер і завдала значної шкоди колгоспам чи радгоспам»³⁷. Всі інші справи мали спрямовувати на розгляд до сільських та товариських судів або накладати стягнення у дисциплінарному порядку. До того ж суди значну частину порушених справ припиняли, а підсудних виправдовували. Приміром, нарсуди Вінницької області із 3 950 підсудних виправдали 829 осіб, а касацією Одеського облсуду у 1934 р. було затверджено лише 46% оскаржених вироків³⁸. Тому Наркомат юстиції категорично заборонив притягувати до кримінальної відповідальності колгоспних активістів і зобов'язав посилити роботу сільських і товариських судів, передаючи на їх розгляд дрібні справи.

Окремим напрямком репресивної політики радянської влади у 1933–1936 рр. стала боротьба проти селян — одноосібників. Офіційне закінчення суцільної колективізації в основних зернових районах України (Степ і Лівобережжя) у серпні 1931 р. не призвело до повної ліквідації індивідуального сектору. Особливо значним прошарок одноосібних господарств залишався в центральних і північних регіонах, які не входили до зони тотальної колективізації. Приміром, у селі Заброди Богодухівського району Харківської області із 818 господарств до складу колгоспів вступило лише 200. У Чернігівській області залишалися великі села з рівнем колективізації 15–20%³⁹. Але й у степовій частині республіки значний індивідуальний сектор зберігався у районах, розташованих поблизу міст або великих промислових центрів. Так, на Дніпропетровщині у Новомосковському районі він складав 21,8% всіх селянських господарств, Кам'янському-на-Дніпрі — 31,3%⁴⁰.

Протягом 1932–1933 рр. керівництво країни, зайняте вирішенням заготівельної проблеми, не приділяло особливої уваги одноосібнику, не втягувало його до колгоспів, хоча економічний тиск на цю категорію селян залишався. Додамо, що у цей період кількість колективізованих селянських господарств не тільки не зросла, а навпаки зменшилася через відхідництво й голодомор. Процес колективізації ускладнювало й те, що серед одноосібників окремих регіонів, зокрема Дніпропетровщини, значну частину складали колишні колгоспники. Оцінивши, що називається, на собі всі «переваги колективного способу життя», ці селяни вперто відмовлялися «повертатися до колгоспу», заявляючи: «Хоч гірше, але власне, тому спокійніше»⁴¹. Колгоспи також не поспішали приймати до свого складу нових членів, оскільки одноосібники перед вступом розпродавали майно й худобу, приходячи до колективних

об'єднань, за виразом П. Постишева, «голими». Так, 521 господарств, які вступили до колгоспів району обслуговування Диканьської МТС Харківської області у 1933/34 сільськогосподарському році, поповнили колгоспний фонд лише на 20 коней, 33 плуги, 5 сіялок, 1 жатку, 37 возів і 11 борон⁴². Через високий рівень землезабезпеченості колективні об'єднання не бажали обтяжувати себе наділами нових членів, для обробки яких не вистачало техніки й робочих рук. Тому на початок липня 1934 р. індивідуальний сектор в Україні налічував 971 тис. господарств, що становило 22,8% від загальної кількості селянських дворів⁴³.

У 1934 р. Кремль кардинально змінив політику щодо одноосібника. На той час у московських і місцевих можновладців сформувався думка, що одноосібник живе краще за колгоспника. Документи свідчать, що певною мірою це відповідало дійсності. Частина одноосібників після голодомору 1932–1933 рр. змогла пристосуватися до нових колгоспних реалій, відмовившись від польового наділу й зосередившись на присадибній ділянці та промислах. Так, у Новопраському районі Дніпропетровської області лише у 6 одноосібних господарств із 110 залишився польовий наділ⁴⁴. Основною причиною скорочення одноосібниками польових посівів були більш високі ставки оподаткування порівняно з колективним сектором. Згідно з інструкцією Комітету заготівель сільгосппродукції при РНК СРСР від 27 лютого 1933 р. норми здачі зерна з гектару для індивідуального сектора встановлювалися за ставками на 5 — 10% більше, ніж для колгоспів даного району, що не обслуговувалися МТС⁴⁵.

Іншою причиною відмови одноосібників від польового наділу була відсутність сталого землекористування. У багатьох районах України індивідуальним господарствам щороку відводили нову й, як правило, найгіршу землю, що позначалося на якості її обробки. Через це у одноосібників Дніпропетровщини взагалі не було парів, зябу⁴⁶. У деяких регіонах республіки сільради відбирали в індивідуальних господарств уже засіяну навесні або зорану восени землю, надаючи замість неї необроблені ділянки⁴⁷.

Відмова одноосібників від засіву польової землі ставала підставою для застосування щодо них репресій. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. органам місцевої влади було дозволено в таких випадках впливати на індивідуальний сектор, використовуючи суворі заходи — «від позбавлення присадибної землі» до «висилки за межі краю на менш родючі землі»⁴⁸. Органи ДПУ, в свою чергу, виявляли й ліквідували численні «контрреволюційні куркульські угруповання», які здійснювали роботу, «спрямовану на зрив сівби в індивідуальному секторі». Учасникам цих «організацій» висували стандартні звинувачення: проведення систематичної контрреволюційної агітації серед одноосібників, підбурювання останніх до відмови від

сівби, до продажу коней, виїзду з села тощо. Можна зробити висновок, що таким чином органи ДПУ не лише прагнули забезпечити виконання одноосібниками «встановлених для них місцевими радами посівних планів», але й припинити стихійне відхідництво з села, яке тривало, незважаючи на всі перешкоди. Протягом грудня 1933 р. — січня 1934 р. «контрреволюційні організації», які перешкоджали сівбі в індивідуальному секторі, були ліквідовані в селах Лугове Великописарівського району і Березняки Хорольського району Харківської області⁴⁹.

Одночасно одноосібники, в першу чергу приміських районів, всіма правдами і неправдами збільшували присадибні ділянки, у тому числі, за рахунок нелегальної оренди землі колгоспників. Тому у Черняхівському, Черкаському, Уманському районах Київської області розміри присадибних ділянок одноосібників досягали 2–2,5 гектарів, Магдалинівському, Кам'янському, Оріхівському, Новомосковському районах Дніпропетровщини — 3–4 гектарів⁵⁰. Сільськогосподарську продукцію, вирощену на них, селяни продавали на міських базарах, отримуючи прибуток, який майже не оподатковувався.

Крім того селяни, які вели індивідуальне господарство, на відміну від колгоспників зберігали право тримати коня. Користуючись тим, що правління колгоспів не виділяло своїм членам коней для поїздок на базар, в лікарню, для обробки присадибних ділянок, одноосібники ставали сільськими перевізниками або здавали коней в оренду. Додатковим джерелом прибутків для одноосібників було й відхідництво також з сільської місцевості на заробітки. Селяни, які вели індивідуальне господарство, займалися перекупництвом: продавали на міських ринках продукцію присадибного господарства колгоспників. Такі факти були зафіксовані у Чернігівській, Донецькій, Дніпропетровській областях⁵¹.

В результаті партійне керівництво непокоїло те, що «прибутки одноосібників значно перевищують загальні прибутки колгоспника, отримані, як від колгоспу, так і від не усуспільненої частини господарства»⁵². Такий стан речей дискредитував саму ідею суцільної колективізації, яка спиралася на тезу про переваги колективного способу життя. Й. Сталін з цього приводу висловився однозначно: «Якщо в індивідуала йдуть справи, то він, зрозуміло, знущається над колгоспом»⁵³.

Сигналом до початку нового наступу на одноосібника стали рішення липневої (1934 р.) наради в Кремлі з питань колгоспного будівництва, на якій Сталін зажадав від республіканського й обласного керівництва забезпечити щорічне зростання колективного сектора на 2–4%. Іншою його настановою була вказівка посилити економічний і фінансовий тиск на одноосібників: «у сфері податків, торгівлі й в інших сферах», щоб «дати їм зрозуміти, що їм вигідніше бути у колгоспі, ніж в індивідуалах»⁵⁴. Офіційна

радянська історіографія так характеризувала новий курс влади: «Після наради робота щодо залучення одноосібників до колгоспів помітно активізувалася»⁵⁵. Зокрема, значно посилювався податковий тиск на селян, які вели індивідуальне господарство. 26 вересня 1934 р. РНК і ЦВК СРСР запровадили надзвичайний одноразовий податок для одноосібних господарств. Ставки податку значно збільшувалися залежно від наявності засобів виробництва й ринкових прибутків. Найбільша ставка розміром 200% окладу сільгосподатку 1934 р. встановлювалася для куркульських господарств, які нібито «все ще збереглися на початку другої п'ятирічки у ряді районів і вели підривному, розкладницьку роботу серед селянства»⁵⁶.

Постанова РНК СРСР від 3 серпня 1934 р. збільшила для одноосібників і розмір хлібозаготівель. Згідно з нею обов'язкові поставки зерна державі індивідуальних господарств, для яких не були затверджені плани сівби, визначалися, виходячи із фактично засіяної площі зернових культур і за нормами, які на 50% перевищували норми, встановлені для колгоспів, що не обслуговувалися МТС. На відміну від попереднього закону до обов'язкової поставки включалися й надпланові посіви одноосібників, але за нормами у 2 рази нижче за звичайні⁵⁷.

Закон «Про сільгосподаток на 1935 р.» визначив, що ставки оподаткування одноосібників повинні не менш, ніж на 25% перевищувати ставки оподаткування колгоспників. Аналогічне співвідношення було встановлене й для ставок самооподаткування одноосібників і колгоспників⁵⁸.

Збільшивши податковий тиск на одноосібника, Кремль не забув і про санкції щодо тих індивідуальних господарств, які не виконували у встановлений строк обов'язкові натурпоставки й грошові платежі. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 21 серпня 1934 р. дозволила судовим органам конфісковувати все майно неплатника за виключенням будинку, палива, одягу, взуття, білизни та інших предметів побуту, необхідних неплатникові й особам, які перебувають на його утриманні⁵⁹.

«Удосконалена» система оподаткування стала переконливим аргументом влади на користь колективного способу життя. Вже у другій половині 1934 р. починається кампанія щодо виявлення прихованих куркульських господарств в індивідуальному секторі. Так, після перевірки Наркомзему УСРР у селі Варварівка Ємельчинського району Київської області до куркульських було зараховано 35 господарств, хоча у постанові сільради було вказано, «що у них немає жодного куркульського господарства»⁶⁰. «Приховані куркульські господарства» були також виявлені у Грицівському районі Вінницької області, Чорнобаївському районі Київської області тощо.

У деяких селах місцеве керівництво почало вживати більш радикальні заходи, які згодом кваліфікували, як чергові «порушення соціалістичної

законності». Правління сільради спочатку оголошувало більшість селян, які вели індивідуальне господарство, експертниками, а потім пояснювало їм, що у разі вступу до колгоспу вони будуть звільнені від податку. Подібні методи роботи з одноосібниками практикувалися у селах Скричино Козельського району Чернігівської області, Криковці Немирівського району Вінницької області⁶¹.

В цілому, фінансові репресії щодо індивідуальних господарств застосовувалися за наступною схемою. Спочатку, всупереч закону, одноосібникам значно збільшували розмір податків або хлібозаготівель. Приміром, у селі Кирнасівка Тульчинського району Вінницької області селянам Діденко і Гнатенко замість 45 карбованців сільгосподатку нарахували кожному відповідно 113 рублів і 121 рубль. Незаконне оподаткування призводило до несплати, «а це, у свою чергу, ставало приводом до масового розпродажу господарств». При цьому за безцінь, без описування продавалося все, навіть «картопля, хустки, казани, діжки, простирадла, рядна тощо та хати». Під час конфіскацій «не обходилося і без випадків застосування фізичної сили проти селян»⁶². Про масштаби подібних розкуркулень свідчать наступні дані: у вищезгаданому селі Кирнасівка у 1935 р. було вилучено і розпродане майно 400 одноосібних господарств, наступного року — 63. На 25 липня 1937 р. Кам'янець-Подільським окрфінвідділом було «виявлено 512 фактів незаконного вилучення майна, з яких на Кам'янецький район припадало 105, Дунаєвецький — 91, Староушицький — 95...»⁶³.

Позбавлення індивідуальних господарств тяглової сили, реманенту, насіння призводило до того, що навесні та восени більшість з них «були неспроможні виконати свої посівні плани», а це дозволяло місцевим очільникам вжити чергові заходи: «відібрати землю, а потім і городи за невиконання агромінімуму». Процес скорочення землекористування індивідуальних господарств наочно ілюструють дані Тульчинського райземвідділу. Якщо 1 січня 1935 р. одноосібникам району належало 5 788 гектарів польової і 1 975,4 гектарів присадибної землі, то на 1 січня 1937 р. у них залишилося 24,35 гектарів і 282,84 гектара землі відповідно⁶⁴.

Приводом до розгортання нової хвилі репресій проти одноосібників стало невиконання ними хлібозаготівельних планів під час заготівельної кампанії 1934 р. Цей рік виявився неврожайним через складні погодні умови: жакливу посуху в південних регіонах республіки. Як зазначав перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич, того року опадів випало навіть менше, ніж у голодному 1921 р.⁶⁵ В результаті у 900 колгоспах Дніпропетровської області із 3 700 середня врожайність зернових становила менше 3-х центнерів з гектару. Ще 1 400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 центнерів⁶⁶. Низький врожай 1934 р. не примусив Кремль кардинально

переглянути заготівельні плани. Тому на середину вересня у більшості колгоспів Дніпропетровської області було вилучено все зерно нового врожаю, навіть те, що мали засипати до насінневих фондів⁶⁷.

На відміну від колективних об'єднань, які не могли притримати врожай — конвеєрним методом його прямо з поля вивозили на державні заготівельні пункти, одноосібники не поспішали здавати хліб державі. Станом на 10 вересня 1934 р. індивідуальний сектор Дніпропетровської області виконав план зернопоставок лише на 21%, Донецької — на 23%, Одеської — на 29%⁶⁸. У деяких селах одноосібники не здали державі жодного кілограму зерна. Поширеною реакцією одноосібників на доведення нереальних заготівельних планів, як і в 1932 р., було стихійне відхідництво. Так, з Каменівської, Мусієвської, Корніївської сільрад Білозерського району в серпні 1934 р. виїхали майже всі власники індивідуальних господарств⁶⁹.

Партійне й радянське керівництво республіки пояснило невиконання хлібозаготівель одноосібним сектором у традиційний спосіб — «куркульським саботажем», звинувативши у втраті революційної пильності керівників райвиконкомів і сільрад. Поява 14 вересня 1934 р. постанов ЦК КП(б)У і РНК УСРР, а також директиви Наркомату юстиції республіки свідчить, що влада знову звернулася до апробованої зброї — репресій. Так, постанова Раднаркому УСРР визначила наступні методи впливу на одноосібників: накладення штрафів у розмірі п'ятикратної ринкової вартості незданого хліба і вилучення незданого зерна. Злісних нездатчиків мали притягати до кримінальної відповідальності. Постанова створювала юридичне підґрунтя для здійснення нових депортацій селян: одноосібників, які вели підривну діяльність проти хлібозаготівель, передбачалося позбавляти земельних наділів і виселяти за межі області. За навмисне псування хліба до кримінальної відповідальності мали притягувати одноосібників, які ховали хліб в ямах, а найбільш злісних — депортувати за межі області. Черговий раз встановлювалася прискорена процедура розгляду хлібозаготівельних справ: не більше 5 днів з моменту передання справи до суду⁷⁰.

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності одноосібників деталізувала директива Наркомату юстиції УСРР. Звертає на себе увагу спрощення процедури покарання тих селян, які не виконували заготівельних планів. Якщо раніше злісними нездатчиками одноосібники визнавалися лише після застосування до них методів адміністративного впливу, то тепер потреба в цьому відпала. Одноосібників, які не виконали хлібозаготівель, мали відразу притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 58-1 КК УСРР з конфіскацією майна⁷¹. І хоча ЦК КП(б)У застерігав секретарів райкомів, голів райвиконкомів і начальників політвідділів від масового і хаотичного застосування репресій, було зрозуміло, що традиційних

перекручень не уникнути. Так, у селі Орлівка Коларівського району за злісне невиконання хлібозаготівель було притягнуто до кримінальної відповідальності 3 одноосібників: одного засудили до 5 років концтабору й оштрафували на 2 650 карбованців, інших двох — до 3 років концтабору кожного⁷². В цілому, на 21 вересня 1934 р. в Дніпропетровській області за хлібозаготівельними справами було засуджено 126 одноосібників⁷³.

Реалізуючи курс центральної влади на ліквідацію індивідуального сектору, місцеве керівництво опинилося в складній ситуації. Посилюючи фінансовий тиск на одноосібників за прямими вказівками облвиконкомів та обкомів партії, районні й сільські можновладці наражалися на звинувачення у чергових «порушеннях соціалістичної законності». Показовою у цьому плані була справа керівництва Кам'янець-Подільського округу. Голову окрвиконкому Шпільового, завідуючого окрфінвідділом Гаврилова, завідуючого окрземвідділом Чернявського, а також голову Солобковецького райвиконкому Стасюка і другого секретаря Митрофанова було притягнуто до кримінальної відповідальності за «незаконний масовий розпродаж майна одноосібників і незаконне вилучення у них польової та присадибної землі». Спочатку протягом 1935–1936 рр. очільники Кам'янець-Подільського округу звинувачувалися обласною владою Вінниччини у «слабкому тиску на одноосібні господарства під час стягнення грошових податків», що засвідчують численні постанови і телеграми облвиконкому. Але коли в окрузі нарешті почали «ліквідацію одноосібника», Кам'янець-Подільських можновладців звинуватили у «шкідницькій діяльності», спрямованій «на озлоблення мас», на «підбурення населення проти уряду та партії» і показово покарали⁷⁴.

Важливим напрямком репресивної політики у постголодоморний період була боротьба проти контрреволюційної агітації, до якої зараховувалися будь-які критичні висловлювання селян на адресу діючої влади. Зазначимо, що кількість «антирадянських розмов» на селі значно зростала у кризові роки, приміром у неврожайному 1934 році, коли погіршилася ситуація з продовольством. Органи ДПУ не лише відстежували «контрреволюційні» виступи селян, але й вживали заходи щодо покарання їх учасників. Так, під час хлібозаготівельної кампанії 1934 р. було засуджено до 3 років ув'язнення середняка О. Кануху з Мелітопольського району Дніпропетровської області за те, що «збирав у себе на квартирі колгоспників, серед яких говорив: «Потрібно кидати колгосп, оскільки весь хліб заберуть, а ви будете змушені голодувати»⁷⁵.

Поширеною була практика, коли «контрреволюційних агітаторів» додатково звинувачували ще й у безгосподарності, недбалості, крадіжках. Приміром, бригадирів артілі «Дніпробуд» Томаківського району Савело і Бузницького звинуватили в тому, що вони «підмовляли колгоспників не виходити на роботу, вказуючи, що «все одно хліб доведеться здати державі, і

колгоспники хліба не отримають». Одночасно їх провина полягала у неналежному виконанні посадових обов'язків: вони не відремонтували реманент, не організували догляд за кіньми. Нарсуд засудив Савело до 5 років позбавлення волі, а Бузницького — до 3 років⁷⁶.

Додамо, що селяни негативно оцінювали не лише «господарсько-політичні заходи» радянської влади в аграрному секторі. Показовою була реакція селянського середовища на вбивство Кірова і пов'язану з ним пропагандистську кампанію, спрямовану на засудження вбивць. У приватних розмовах селяни не демонстрували глибокого суму з приводу вбивства одного з більшовицьких лідерів, а навпаки заявляли: «Їх давно потрібно було вбити, але нікому було. Вони видушили у 1933 р. голодом людей, а тепер вони самі стріляються, а ми будемо ще їх визнавати. Вони не визнавали те, як люди помирали з голоду»⁷⁷.

Взагалі протягом 1935–1936 рр. кількість засуджених за контрреволюційну агітацію постійно зростала. Так, якщо у 1935 р. спецколегії Верховного і обласного судів засудили за ст. 54-10 КК УСРР 1 487 осіб, то у 1936 р. — вдвічі більше — 3 307 осіб. Серед загальної кількості засуджених спецколегіями у Дніпропетровській, Харківській, Донецькій, Чернігівській, Вінницькій областях контрреволюційні агітатори становили більше 80%⁷⁸.

З'являються у цей період і «контрреволюційні агітатори — рецидивісти». Так, члена колгоспу «Пам'яті Ілліча» села Нетесовки Царичанського району вперше було засуджено за ст. 54-10 КК УСРР колегією ОДПУ у 1932 р., а вдруге — 21 березня 1936 р. спецколегією Дніпропетровського облсуду «за антирадянську агітацію серед частини колгоспників проти продажу колгоспом хліба державі». При цьому кожного разу М. Киприча засуджували до однакових термінів покарання — 3 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах у віддалених місцевостях Союзу⁷⁹.

Як свідчать документи, звинувачення у контрреволюційній агітації були зручним засобом, за допомогою якого представники місцевої влади розправлялися з неугодами односельцями. Так, у 1936 р. Харківська спецколегія засудила за ст. 54-10 Ч. 1 КК УСРР до 4 років позбавлення волі селянина Запарного. Касаційна інстанція з'ясувала, що причиною звинувачення Запарного у контрреволюційній агітації була звичайна помста голови і членів правління колгоспу, зловживання яких він, як член ревізійної комісії, викрив, повідомивши прокуратуру і газету «Комуніст». Через особисті рахунки з начальником політвідділу та членами радгоспу була сфабрикована і справа помічника начальника політвідділу з комсомольської роботи Голобородськівського радгоспу Волошина, засудженого до 3-х років позбавлення волі Харківською спецколегією за «поширення провокаційних чуток про страйк, який нібито відбувся на Путилівському заводі і контрреволюційне

тлумачення труднощів, що мали місце у 1933 р. в радгоспі». Касаційна інстанція також скасувала цей вирок, а саму справу під час нового слідства припинили⁸⁰.

Таким чином, у 1933–1936 рр. влада продовжувала використовувати репресії як засіб впливу на селян з метою завершення тотальної колективізації сільського господарства. Для партійного та радянського керівництва репресії залишалися найефективнішим інструментом забезпечення виконання основних «господарсько-політичних кампаній». Аналіз кампаній по боротьбі зі шкідництвом також дозволяє зробити висновок про обумовленість репресивних дій партійних і каральних органів кризовими явищами в сільському господарстві України.

¹ Марочко В. І. Соціально-правовий статус колгоспного селянства // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — Т. 2. — К.: 2006. — С. 199–211.

² Мошков Ю. А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934–1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: 2002. — С. 7–38.

³ Зеленин И. Е. Коллективизация и единоличник (1933-й — первая половина 1935 г.) // Отечественная история. — 1993. — №3. — С. 35–55.

⁴ Марочко В. І. Вказ. праця. — С. 199.

⁵ Мошков Ю. А. Вказ. праця. — С. 7.

⁶ Там само.

⁷ Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). — Ф. 1520. Оп.3. Спр. 134. Арк. 71.

⁸ Там само. — Ф. 1520. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 3.

⁹ Там само. — Ф. 2262. — Оп.1 дод. — Спр. 1. — Арк. 152 Зв.

¹⁰ Сталин И. В. О работе в деревне// И. В. Сталин. Сочинения. — Т. 13. — М.: 1951. — С. 229.

¹¹ Там само. — С. 223.

¹² Історія колективізації сільського господарства Української РСР/ Т. 3. Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933–1937 рр./ Упорядн. І. Х. Ганжа, В.Г.Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 40.

¹³ Мошков Ю. А. Вказ. праця. — С. 25.

¹⁴ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — М.: 1957. — С. 451.

¹⁵ Там само. — С. 525.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6581. — Арк. 13.

- ¹⁷ Уиткрофт С. Г. Кризис в сельском хозяйстве (1931–1933 гг.) // Отечественная история. — 1998. — № 6. — С. 100.
- ¹⁸ ДАДО. — Ф. 1520. — Оп. 3. — Спр. 134. — Арк. 37.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 36. — Арк. 273.
- ²⁰ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... — С. 281–282.
- ²¹ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1477. — Арк. 76.
- ²² Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927 — 1935... — С. 525.
- ²³ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1486. — Арк. 44.
- ²⁴ Там само. — Спр. 1477. — Арк. 34.
- ²⁵ Там само. — Спр. 1483. — Арк. 21.
- ²⁶ Там само. — Арк. 23.
- ²⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934–1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: 2002. — С. 428.
- ²⁸ ДАДО. — Ф. 1520. — Оп.3. — Спр. 175. — Арк. 37.
- ²⁸ Там само. — Ф. 19. — Оп.1. — Спр. 1469. — Арк. 33 зв.
- ³⁰ Трагедия советской деревни... — С. 210.
- ³¹ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 33.
- ³² Там само. — Ф. 1520. — Оп. 3. — Спр.175. — Арк. 32.
- ³³ Там само. — Арк.44.
- ³⁴ Там само. — Ф. 19. — Оп.1. — Спр. 1469. — Арк. 126.
- ³⁵ Там само. — Ф. 1520. — Оп.3. — Спр.172. — Арк. 161.
- ³⁶ Там само. — Спр. — 175. — Арк. 93.
- ³⁷ Там само. — Ф. 2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 4. — Арк. 73.
- ³⁸ Там само. — Ф. 1520.- Оп.3. — Спр. 175. — Арк. 94.
- ³⁹ Трагедия советской деревни... — С. 130, 176.
- ⁴⁰ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр.1096. — Арк. 95.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6486. — Арк. 32.
- ⁴² Трагедия советской деревни... — С. 132.
- ⁴³ Там само. — С. 176.
- ⁴⁴ ДАДО. — Ф. 19. — Оп.1. — Спр. 1489. — Арк. 25.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф1. — Оп. 20. — Спр. 6430. — Арк. 120.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 6486. — Арк. 31.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 6489. — Арк. 45.
- ⁴⁸ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927 — 1935... — С. 451.

- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. — 20. — Спр. 6581. — Арк. 15.
- ⁵⁰ ДАДО. Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 24.
- ⁵¹ ЦДАГО України, Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6485. — Арк. 71.
- ⁵² ДАДО.Ф.19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 25.
- ⁵³ Трагедия советской деревни... — С. 189.
- ⁵⁴ Там само. — С. 190–191.
- ⁵⁵ История советского крестьянства в 5 т.: Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927–1937 гг. — Т. 2/ Под ред. И. Е. Зеленина, Н. А. Ивницкого, В. М. Селунской. — М.: 1986. — С. 312.
- ⁵⁶ Вылцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935–1937 гг.)/ М.А. Вылцан. — М.: 1978. — С. 58.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само. — С. 59.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. Ф.1. — Оп.20. — Спр. 6484. — Арк. 86.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 6489. — Арк. 48.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 6485. — Арк. 62.
- ⁶² Там само. — Спр. 7171. — Арк. 90, 113, 114.
- ⁶³ Там само. — Арк. 90, 130.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 134.
- ⁶⁵ ДАДО. — Ф. 19. — Оп.1, — Спр. 1467, — Арк. 128.
- ⁶⁶ Там само. Спр. 1488. — Арк. 4.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 1467. — Арк. 128.
- ⁶⁸ Там само. — Ф. 1520. — Оп. 3. — Спр. 76. — Арк. 132 зв.
- ⁶⁹ Там само. — Спр. 129. — Арк. 506.
- ⁷⁰ Там само. — Спр. 76. — Арк. 132 зв.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 131.
- ⁷² Там само. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1498. — Арк. 124.
- ⁷³ Там само. — Ф. 2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 3. — Арк. 4.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7171. — Арк. 76, 90.
- ⁷⁵ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1478. — Арк. 16.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 17.
- ⁷⁷ Там само. — Спр. 1593. — Арк. 14.
- ⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6996. — Арк. 9.
- ⁷⁹ Державний архів управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. — Фонд кримінальних справ. — Спр. П — 640. — Арк. 73.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. Оп.20. — Спр. 6996. — Арк. 36, 37.